

AZƏRBAYCAN DİLİNİN ŞAMAXI ŞİVƏLƏRİNDƏ İŞLƏNƏN ƏVƏZLİKLƏRİN MORFOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrində, eləcə də Şamaxı şivələrində müxtəlif əvəzlilər işlənir. Bu əvəzlilərin içərisində ədəbi dillə eyniyyət təşkil edənlərlə yanaşı yalnız şivənin lüğət tərkibinə xas olanlar da var. Müəyyən əvəzlilər var ki, onlar ədəbi dildən fonetik şəklinə görə fərqlənir. Həmçinin burada arxaikləşmiş əvəzlilər də qorunub saxlanmaqdadır.

Əvəzlilər əsas nitq hissələrinin yerində işlənib, onları mənə və vəzifəcə əvəz edən əsas nitq hissəsidir. Əvəzliyin özünəməxsus morfoloji xüsusiyyətləri yoxdur. Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, Şamaxı şivələrində də əvəzliyin beş mənə növü işlənir: şəxs, işarə, sual, təyini və qeyri-müəyyən əvəzlilər.

Şəxs əvəzliyi. Şamaxı şivələrində işlənən şəxs əvəzliləri bunlardır: *mən, sən, o, biz, siz//süz, olar*.

Şəxs əvəzliyinin III şəxsin cəmində olar şəklində işlənməsinə Nəsimidə rast gəlinir:

Hüsn içində Yusifi-Kən'ana təhsin etməzəm,

Oların dövrünü keçdi, gəldi dövrünü sizlərə (İ.Nəsimi).

Bəzi kiçik fonetik fərqləri nəzərə almasaq, şivələrdəki şəxs əvəzliləri ədəbi dillə eynilik təşkil edir. Fərqli cəhətlər əvəzlilərin hallanması zamanı meydana çıxır.

Yiyəlik halda şəxs əvəzliləri *mənim//mə:m, sənün//sə:n, o:n, bizim//bizin, süzün, onların* şəklində işlənir. Şamaxı şivələrində biz əvəzliyinin yiyəlik halda –in şəkilçisi ilə işlənməsi hadisəsinə Quba dialektində *mən* və *biz* əvəzlilərində də təsadüf edilir (6, 133).

Azərbaycan dilinin dialekt və şivələri üçün xarakterik olan *menin* və *bizim* forması digər türk dillərində ədəbi dil faktı sayılır (2, 29; 8, 178). Dialekt və şivələrdə şəxs əvəzlilərinin I şəxs tək və cəmdə –in şəkilçi ilə işlənməsi m-n səs əvəzlənməsi deyil, tarixi dil faktıdır. Qədim abidələrdə rast gəlinən yiyəlik hal şəkilçisinin arxaik şəkli –*ning*, –*ing* şəklində olmuşdur. Bu səs ədəbi dildə işlənmiş, indi yalnız bəzi dialekt və şivələrdə saxlanmış η arxaik sağır nun səsidir. –*ing* şəkilçisindəki nq səmindən “q” düşmüş, “n” hissəsi saxlanılmışdır (2, 30).

Yönlük halda şəxs əvəzliləri *mənə//mə:, sənə//sə:, ona//oa, bizə, süzə//süzə, olara* şəklində olur.

Təsirlik halda şəxs əvəzliləri *məi//məyi//məy//mə:, səi//səyi//səy//sə:, ou//oy//o:, bizi, sizi//süzi, oları//oları* kimi işlənir.

Təkdə işlənən şəxs əvəzlilərinin fərqli tələffüzü fonetik vəziyyətlə bağlıdır. Son saitın uzanması “n” samitinin düşməsi ilə əlaqədardır. Bəzən isə sürətli tələffüz təsirlik hal şəkilçisinin ixtisar olunmasına, qapalı saitın qısa tələffüzünə səbəb olur.

Yerlik halda şəxs əvəzliləri –da, –də şəkilçisi ilə işlənir. Yalnız *biz* və *siz* əvəzlilərinin hallanarkən *bizzə, sizzə//süzzə* şəklində olur. Burada “z” samitinin təsiri ilə assimilyasiya hadisəsi baş verir.

Çıxışlıq halda şəxs əvəzliləri *mənnən, sənnən, onnan, bizzən, sizzən//süzzən, olardan* şəklində olur.

Biz və siz əvəzliləri cəm şəkilçisi ilə işlənib ümumilik bildirir.

Bizzər elə şey bilmeriy, olar süz tərəfdə olar. Bizzərdə munnan irəli qızı oxımağa qoymillardı.

İşarə əvəzliyi. Ədəbi dildə işlənən işarə əvəzliləri o, bu, elə, belə, həmindir. Şamaxı şivələrində isə təsadüf edilən işarə əvəzliləri daha müxtəlifdir. Burada ədəbi dildə mövcud olan, lakin şivələrdə müxtəlif fonetik dəyişikliyə uğramış əvəzlilərlə yanaşı, yalnız şivəyə məxsus olan işarə əvəzliləri də işlənir. İşarə əvəzliləri hallandığı zaman ədəbi dildən fərqli fonetik xüsusiyyətlər özünü göstərir.

Bu//bı daha çox işlənən işarə əvəzliyidir. Əvəzlidəki sait səsin dəyişməsini sadəcə səs əvəzlənməsi hesab etmək olmaz. *Bu* əvəzliyinin ilkin tarixi forması *bı* olmuş, sonradan fonetik dəyişikliyə uğrayaraq *bu* şəkli törəmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, *bı* şəkli Şamaxı şivələrinin də daxil olduğu Şərq qrupu dialekt və şivələri üçün səciyyəvidir (2, 59).

Bı əvəzliyi hallanarkən həm “b” ilə, həm də “b” səsinin “m” ilə əvəz olunduğu hallar müşahidə olunur. H.Mirzəzadə bu hadisəni bitişdirici “n” samitinin təsiri ilə səslərin geriye təmsili nəticəsində əmələ gəlməsi kimi izah edir (4, 111). Əvəzlilərdə söz əvvəlində b-m əvəzlənməsi yazılı abidələrlə yanaşı, digər türk dillərində də təsadüf edilir.

Noqay dilində vasitəli halların bütün formalarında, şor dilində ancaq yerlik və çıxışlıq hal formalarında başlanğıc m samiti özünü göstərir. Qədim türk dillərində mövcud olmayan b-m əvəzlənməsi “b” samitinin düşdüyü fonetik vəziyyətlə izah edilir: “Əvvəlki söz saitlə bitərkən intervokal vəziyyətə düşən b samiti başlanğıc m samitinə keçə bilərdi. Adlıq və vasitəli hal formalarının arasında fərq müəyyən edilməsi adlıq hal formasını xüsusi olaraq ayırmaq və onu vasitəli hallarını formalarına qarşı qoymaq məqsədilə diktə olunmuşdur. Bundan başqa, bu qarşı qoyma onda da ifadə olunur ki, vasitəli halların hamısında bu (m u) əvəzlik əsası adlıq halda olmayan, n əlavəsinə malikdir” (7, 176).

Nəsiminin dilində:

Dünya hiçü malı hiçü ömrü hiçü sə'yi hiç,

Heç yerə niçindürür bu munca zəhmət, karübar?(5,170)

Şamaxı şivələrində *bı* və *o* əvəzlilərinin hallanması aşağıdakı kimidir:

O:n, o:a, o:, onda, onnan, bı:n//bınn//mı:n//munın, bıa//bına//mıa//mına, bı://bınn//mı://munı, bında//mında, bınnan//munnan.

M.Şirəliyev Bakı dialektində *bu* işarə əvəzlilərinin hallanmasına gətirdiyi nümunələrin Şamaxı şivələrində də işləndiyini qeyd edir (8, 78).

¹³ BDU, Azərbaycan dilçiliyi, dissertant, ADPU-nun Şamaxı filialı, müəllim, sukurov03@mail.ru

Bəzən bu əvəzlilər hallanarkən –yın, –ya, –yı şəkilçilərini qəbul etməsinə də təsadüf edilir. Daha çox Muğan qrupu dialekt və şivələri üçün xarakterik olan bu şəkilçinin işlənməsini rayon əhalisinin əkinçilik təsərrüfatı ilə məşğul olmaq üçün Sabirabad, Salyan rayonlarına getməsi ilə izah etmək olar.

Təsirlik halda sonuncu sait düşərək *mıy* əvəzinə *mıy* da işlənir.

Cəmlənərkən əvəzlilər *olar*, *bılar* şəklində olur.

Nəsimi dilində də eyni fonetik variantın işlənməsi müşahidə edilir:

Gəl buları istə bul, ey mərdi rah

Kim, bular olur sənə həqdən guvah. (Nəsimi)

Elənçiy, *belənçiy*, *elənçiyinə*, *belənçiyinə* əvəzliləri düzəltmə işarə əvəzliləridir. Elə, belə əvəzliyinin sonuna –nçiy, –cik şəkilçiyi qoşularaq bənzərlik, oxşarlıq çaları yaratmışdır. *Onun kimi*, *bunun kimi* mənalarını ifadə edir..

Odey, *budey*, *odeyxana//odeyhana*, *budeyxana//budeyhana*, *odiha* əvəzliləri mürəkkəb əvəzlilərdir. *Odey*, *budey* əvəzliləri –dur şəxs sonluğu və ey nidasının birləşməsindən yaranmışdır. *Odeyxana//odeyhana*, *budeyxana//budeyhana* əvəzlilərində isə –dur şəxs sonluğu, ey və ha nidaları, –ana hissəciyindən əmələ gəlmişdir. Ha nidasında h-x əvəzlənməsi baş vermişdir ki, bu da tarixi xüsusiyyətdir. Abidələrin dilində hamı-xamı, hansı-xansı şəklində işlədilir. Ana hissəciyi də odur, budur mənalarını bildirir (2, 87).

Sual əvəzliləri. Şamaxı şivələrində kim və nə sual əvəzlilərinin işlənməsi bəzi fonetik dəyişikliyi nəzərə almasaq, ədəbi dildən fərqlənir. Sual əvəzlilərinin hallanması aşağıdakı kimidir:

Kimin, *kimi*, *kimə*, *kimdə*, *kimnən*, *nəyin/nəin*, *nəyi/nəi*, *nə://nəyə*, *nədə*, *nədən*.

Kim əvəzliyi *kim-kim* şəklində işlənərək cəm məzmunu ifadə edir: *Süzə kim-kim gəlmişdilər?*

Nə əvəzliyi də *nə-nə* şəklində işlənərkən cəmlilik bildirir: *Qızzara nə-nə gətmişdilər?*

Şamaxı şivələrində az təsadüf edilən *nəmənə* sual əvəzliyini nə, necə mənalarını ifadə edir. Qazax dilində *nemene* şəklində işlənməsinə təsadüf edilir. Əvəzliyi tərkib hissələrinə ayırıbsaq, iki *nə* əvəzliyinin işləndiyini görürük. Ortadakı –mə hissəsi isə çuvaş dilində *nə* mənasını ifadə edən *mən* sözünün qısaldılmış formasıdır. –mə hissəsini qüvvətləndirici nida olduğunu qeyd edən dilçilər də var (2, 117).

O:n əlində nəmənədi?

Neyşə, *nəyşə* əvəzliyi nə üçün, nəyə görə mənalarını bildirən nə əvəzliyi və yönlük halda olan iş sözlərindən ibarət söz birləşməsinin fonetik dəyişikliyə uğramış şəklidir. *Mən neyşə gedirəm?*

Eyni mənənin ifadəsi olan bu sözə Nəsiminin dilində bir qədər fonetik dəyişikliyə uğramış halda rast gəlinir:

Məndən ayurma vəslüni, nişə ki, şad olur ədu,

Yurəgini əduların yarəlü eylər yarə gəl (3, 521).

Nöşün//neyçün//neşin//nös əvəzliyi nə üçün mürəkkəb əvəzliyinin fonetik dəyişkənliyə məruz qalmış şəklidir. Söz elə qaynayıb-qarışmışdır ki, artıq onu kök və şəkilçiyə ayırmaq mümkün deyildir.

Nətər//nətəri nə əvəzliyinin və təhər sözünün birləşməsi ilə yaranan mürəkkəb sual əvəzliyidir. Necə, nə cür mənalarını bildirən bu əvəzlik daha çox işlənmə tezliyinə malikdir.

Nağada//nəqədə əvəzliyi nə qədər sözünün fonetik dəyişikliyə uğramış şəklidir.

Ha sual əvəzliyi *havax*, *hatərəf*, *hayan*, *habirsi* kimi əvəzlilərdə işlənərək nə, hansı mənalarını bildirir. Havax, haçağ – hansı vaxt, nə vaxt, hatərəf – hansı tərəf, nə tərəf, hayan – hansı yan, hansı tərəf, habirsi – hansı birisi mənalarında işlənir.

Handa kay, hay sual əvəzliyinin yerlik hal şəkilçisi qəbul etməsi ilə yaranmışdır (4, 121). Harada mənasını ifadə edən *handa* əvəzliyinin sual cümlələrində işlənməsinə təsadüf edilmir.

Handa bir yaxşı şey var, gəlinçün onu alıllar.

Nəsiminin dilində bu söz qanda şəklində eyni mənada işlədilir.

Fırqətindən kanda gövhər cigəri qan olmasa,

Qanda qiymət tapar idi lə'lü yaqutü göhər?(5, 169)

Hannan hana şəklində də işlənir.

Ölmisən, ya qalmsan, hannan hana özimə gəlmişəm,

Həncəri sual əvəzliyi nə zaman, nə vaxt, necə mənasını bildirir. *Həncəri gəldün?* Qərb qrupu dialektlərinə xas olan bu əvəzlik Şamaxı şivələrində az istifadə olunur.

Təyini əvəzlilər. Təyini əvəzlilər içərisində ən çox işlənən öz əvəzliyidir.

Öz əvəzliyi mənsubiyyətə görə dəyişir və hallanır. Bu zaman ədəbi dildən fərqli şəkillərdə olur.

Özim, *özün*, *özi*, *özmiz*, *özü:z*, *özzəri*.

Özzəri di:b gəlin aparun. Özmizin nə qədə heyvanı var elə.

II şəxs təkdə mənsubiyyət şəkilçisi qəbul etmiş öz əvəzliyi hallanarkən n-v əvəzlənməsi baş verir. *Özüvi gözədə souğdan. Özüvə yazuğun gəlsün.*

Öz əvəzliyi ilə bağlı digər bir xüsusiyyət mənsubiyyət şəkilçisindən sonra –diy (-lik) və –də şəkilçilərinin işlənməsi ilə bağlıdır. *Özimizdiydə (öz aramızda) otrib razılaşduğ. Guya özdiyimdə (öz-özümə) deyirəm ki, axşam gedərəm.*

Bəzi dialekt və şivələrdə öz əvəzliyinin arxaik sinonimi kəndi əvəzliyi də işlənir. Qazax və Şəki dialektlərində kəndi sözü gəndi formasındadır: *gəndibaşına*, *gəndi vəzifəsi*, *özgəndinə* və s. (2, 157). Şamaxı şivələrində kəndi əvəzliyi öz əvəzliyi ilə yanaşı işlənir. Bu hadisə kəndöz şəklində abidələrin dilində də var.

Şamaxı şivələrində özgəndə - özümə qalsa, məndən olsa mənalarını ifadə edən sözdür. *Özgəndə bazara gedirdim, mərdiməzar qoymadı. Özgəndə uşaqları bı saxlıyırdı.*

Müasir türk dilində öz əvəzliyinin sinonimi kimi kendi əvəzliyi işlədilir.

Şamaxı şivələrində bütün mənasını verən arxaik *var* əvəzliyinin işlənməsinə də təsadüf edilir. Bütün əvəzliyinin sinonimi kimi *var//vari* sözü XV-XVI əsrlərin yazılı abidələrinin dilində işlədilmişdir (4, 123).

Var əğrəbası qurban olsun səə. Var ağızdı diyir ki, mun axrı yoxdı.

Vari sözü “qədim özbək dili üçün səciyyəvi olmuş, əsasən, XV-XVI əsrlərin yazı materiallarında işlənməmişdir: Kışvərivü nəsl-Adəm vari qurban canuna; Sən cəhanın canısən, aləm sana vari tifil. Bütün, hamı, tamam sözlərinin sinonimi olan vari Kışvərinin dilində işlənərkən mənsubiyyət və hal şəkilçilərini qəbul edir (1, 76).

Müxtəlif türk dillərində ümumiləşdirici əvəzliyin bir növü kimi toplu əvəzlikdən bəhs edilmişdir. Bar - var sözündən törəmiş toplu əvəzlilər müxtəlif üsullarla yarana bilər: “1) -ı(-sı) deyktik hissəciyin birləşməsi yolu ilə: türkm. barı; qum. barı, qırğ. ba:rı, uyg. ban, qar. barı, çuv. puri, yakut. ban, barı-ta.; 2) -ça//çə affiksini birləşməsi yolu ilə: tat. ba^orşa “hamısı”, qazax, barşa, uyg. bərçə, şor. parça.; 3) -ta//tə gücləndirici hissəciyinin birləşməsi yolu ilə: çuv. purde “hamısı”; 4) toplu mənası olan -lık//lik affiksini birləşməsi yolu ilə: tat. baorlık “hamısı”, qırğ. bardıly, qazax. bardılf, q.-qalp. bardık” (7, 188).

Qeyri-müəyyən əvəzlilər. Qeyr-müəyyən əvəzlilərin bir qismi bir sayının və farsca hər əvəzliyinin müxtəlif sözlərə birləşməsindən yaranmışdır.

Bir kəsən əvəzliyi bir sayı və kəs sözünə -ən şəkilçisi artırılmaqla yaranmış mürəkkəb qeyri-müəyyən əvəzlikdir. Burada -ən şəkilçisi məna fərqi yaratmır. *Mə:m burda bir kəsənim yoxdı.*

Hər kəsən əvəzliyi də eyni qayda ilə yaranan qeyri-müəyyən əvəzlikdir. Hər iki əvəzlik mənsubiyyət və hal şəkilçiləri qəbul edərək dəyişir. *Hər kəsəni də çağırmaq olmaz.*

Hər kişdi əvəzliyi hər kəs əvəzliyinin fonetik dəyişikliyə uğramış şəklidir. *Hər kişdi öziyçün.*

Hammısı əvəzliyi ədəbi dildə işlənən hamı əvəzliyidir. Burada mənanı qüvvələndirmək üçün iki m işlənilib. Hər üç şəxs mənsubiyyət şəkilçilərini qəbul edir və hallanır. *Hammı gəlmişdi, day öydə qalan yoxiydi. Həyətdə nə vardı, hammısın yıgıb apardılar. Hammudan sorışdılar.*

Beləliklə, Şamaxı şivələrində işlənən əvəzlilər müəyyən xüsusiyyətlərinə görə ədəbi dildən fərqlənir. Fərqli xüsusiyyətlər bəzi əvəzlilərin müxtəlif fonetik şəkilləri ilə də bağlıdır. Həmçinin şivənin lüğət tərkibində əvəzliyin ən qədim variantlarına da rast gəlmək olur. Bəzən bu variantlar yalnız Şamaxı şivələrinə xas olur və digər dialekt və şivələrdə təsadüf edilmir.

Ədəbiyyat:

1. Eyvazova R. Kışvəri “Divan”ın dili (morfoloji xüsusiyyətlər), Bakı: Elm, 2005, 370 s.
2. İslamov M. Türk dillərində əvəzlilər, Bakı: Elm, 1986, 204 s.
3. Qəhrəmanov C. Nəsimi “Divan”ının leksikası, Bakı: Elm, 1970, 554 s.
4. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikası, Bakı, 1990, 375 s.
5. Nəsimi İ. Seçilmiş əsərləri, II cildə, Bakı, 2004, 336 s.
6. Rüstəmov R.A. Quba dialekti, Az.SSR EA nəşr. Bakı, 1961, 281 s.
7. Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı: Səda, 2002, 380 s.
8. Şirəliyev M. Bakı dialekti. Bakı, Azərb.EA nəşr., 1957, 226 s.

Açar sözlər: şivə, ədəbi dil, əvəzlik, əvəzliyin məna növləri, hal şəkilçiləri

Ключевые слова: диалект, литературный язык, местоимение, разряды местоимений, падежные окончания.

Keywords: dialect, literary language, pronoun, types of meaning of pronouns, case suffixes

Morphological features of pronouns used in Shamakhi dialects of the Azerbaijani language

Summary

The pronouns used in the Shamakhi dialects of the Azerbaijani language differ from the literary language and other dialects and accents in certain features. Developed in place of the main parts of speech, this part of speech, which replaces them with meaning and function, does not have its own morphological features. As in the Azerbaijani literary language, Shamakhi dialects use five types of pronouns: personal, demonstrative, question, definite and indefinite pronouns.

The archaic pronouns preserved in the Shamakhi dialects have been used in the language of written monuments and in the works of classics. A number of archaic forms and images observed in the vocabulary of dialects are not independent, but pretend in various combinations.

In addition to the pronouns that differ from the literary language in their phonetic pronunciation, there are also pronouns that are unique to the vocabulary of the dialect and are not used in other dialects and accents, as well as in the Turkic languages.

The pronouns we find in the Shamakhi dialects also differ from the literary language in their number. This number is due to both derivative and complex pronouns, are created as well as different phonetic variants of pronouns in the literary language.

Морфологические особенности местоимений, употребляемых в Шамахинских диалектах азербайджанского языка

Резюме

Местоимения, используемые в Шамахинских диалектах азербайджанского языка отличаются от литературного языка и других диалектов и говоров некоторыми особенностями.

Употребляясь на месте основных частей речи, эта часть речи, замещающая их по значению и функции, не имеет специфических морфологических особенностей. Как и в азербайджанском литературном языке, так и в шамахинских диалектах используются пять разрядов местоимений: личные, указательные, вопросительные, определительные и неопределенные местоимения.

Архаичные местоимения, сохранившиеся в Шамахинских диалектах, получили отражение в языке письменных памятников и в произведениях классиков. Ряд архаичных форм и образов, наблюдаемых в лексике диалектов, не являются самостоятельными, а проявляются в различных сочетаниях.

Помимо местоимений, отличающихся от литературного языка своим фонетическим произношением, существуют также местоимения, уникальные для лексики диалекта и не употребляющиеся в других диалектах и говорах, а также в тюркских языках.

Местоимения, которые мы встречаем в Шамахинских диалектах, также отличаются от литературного языка своим количеством. Это число обусловлено как образованными с помощью суффиксов, так и сложными местоимениями, а также разными фонетическими вариантами местоимений в литературном языке.

Rəyçi : dos. E. Vəliyeva